

Докторант Таджиев Хамидулла Хабибуллаұлының «6D021200-Түркітану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін зерделеген «Қазақ және өзбек әдебиеттерінде діни-ағартушылық идеялардың көркем бейнеленуі (XIX ғасыр - XX ғасыр басы)» атты докторлық диссертациясына АҢДАТПА

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Адамзат әлемінде мәңгі ел болудың тетіктерін қарастырған, ізгілікті, әдептілікті, шынайылықты мақсат еткен әдебиет ғылымы ежелгі дәуірлерден бастап қалыптасып, бүгінгі қалпына келіп жетті. Әлем халықтары әдебиетінде ежелден-ақ түрлі жанрларда жазылған шығармаларда қоғамның ажырамас бөлшегі болып табылатын «адамды» ізгілікке бастау, жаратылудағы асыл мақсатын түсіндіруде қаншама данышпандар бас қатырып, қаншама ғалымдар еңбек сіңірді. Сондай тарихи процес XIX ғасыр мен XX ғасырдың алғашқы ширегінде біз зерттеу нысанына алып отырған, діні мен дәстүрі, мәдениеті мен әдебиеті ежелден біте қайнасып, жалғасып келе жатқан бауырлас қазақ-өзбек халықтары әдебиетінде көрініс беріп отыр. Зерттеу жұмысы XIX ғасыр мен XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ және өзбек әдебиеттерінде кеңінен көрініс берген діни шығармалардың идеялық мәні мен жанрлық және көркемдік ерекшелігін ашып көрсетуді мақсат етеді.

Осы мақсаттың үдесінен шығу үшін мынадай міндеттер қойылды:

- XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында бауырлас қазақ-өзбек халықтарының саяси-әлеуметтік, діни-мәдени өміріндегі ортақ сипаттарды айқындау;

- қазақ-өзбек халықтары әдебиетінде империализмге қарсы күрестің көркем бейнеленуін түркітану тұрғысынан бағалау;

- қазақ-өзбек халықтары арасында рухани әдеби байланыстарының негізгі қозғаушы күші діни-ағартушылық идея болғандығын дәлелдеу;

- қазақ-өзбек халықтары әдебиетіндегі ежелден қалыптасқан ислами-ағартушылық поэтикалық дәстүрдің ұқсастықтарын саралау;

- ислами әдебиеттің түркі халықтары мәдениеті мен әдебиетіндегі алатын орнын зерделеу;

- XIX ғасыр мен XX ғасыр басында діни-ағартушылық мақсатта жазылған шығармалардың тақырыптық-идеялық және жанрлық сипаты мен көркемдік ерекшеліктерін айқындау;

- қазақ және өзбек халықтары әдебиетіндегі «Иман», «Ислам» және «Ихсан» мәселелерінің көркем бейнеленуін саралау.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының мақсат-міндеттерін шешу үшін жинақталған материалдарды әдебиеттер бойынша зерделеу, талдау, салыстыру, жинақтау, сұрыптау, жүйелеу, дәйектеу, топшылау, тұжырымдау әдістері қолданылды. Көбірек қолданылғандары: салыстыру, талдау, дәйектеу, тұжырымдау.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар. XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ-өзбек халықтарының қоғамдық өміріндегі саяси-әлеуметтік, рухани-діни ахуал мен мәдени-әдеби үдерісті зерттей келе мынадай тұжырымдар ұсынылды:

1) Бұл халықтардың рухани нәр алатын білім көздері ортақ болды;

2) XIX ғасырдың соңғы ширегінен бастап Орталық Азия мен Қазақстан жерінде жәдиттік көзқарастардың қалыптасып, түркілік бірлік, мұсылмандық тұтастық идеялары ерекше дамыды;

3) Өлкенің капиталистік жүйеге ауысуының нәтижесінде білім көздерінің жаңғыруы, баспа жұмыстарының жандануының арқасында ислами әдеби шығармалардың көптеп жазылуы рухани тұтастықтың негізгі себептері болды деуге болады.

Сонымен қатар бұған негізгі себеп болған тарихи факторлардың бірі, ел басына қара бұлт сынды төніп келген орыс империализмі еді. Міне, осы тұста ғасырлар бойы бауырлас қазақ-өзбек халықтарының өмірлік дәстүріне айналған, отарлауға қарсы күресетін бірден-бір рухани күш Ислам діні болды. Осы рухани күш аясында жазылған ислами-әдеби шығармалар қоғамдық гуманистік идеялардың негізіне айналды;

XIX ғасыр мен XX ғасыр басында ислам дінінің тарихы мен оның адамзат өмірінде алатын орнын екшей отырып, бүкіл адами құндылықтардың негізі болып табылатын «Иманның» қажеттілігін шығармалары арқылы насихаттап, қоғамды «Ислам» дінінің негізгі қағидаларымен тәрбиелеуді мақсат еткен, Аллаға деген ғашықтық сезімдерін «Ихсан» деңгейінде жырлаған ақындар шығармашылығына қатысты мынадай тұжырымдар жасауға болады:

- Орта ғасырлардан бастау алған ислами әдебиет XIX ғасырдың соңымен XX ғасыр басында ерекше даму жолына еніп, белгілі бір жүйеге түсті.

- ислами-әдеби шығармалар түрленіп, бағзы бірлері жанрлық сипатқа ие болды. Атап айтқанда «Пайғамбарлар тарихы», «Қияметнама», «Мифражнама», «Мәуліт-шәриф», «Арбағин» сынды дәстүрлі даму жолына түскен шығармалар бұл кезеңде өзінің жанрлық сипатымен көрініс бере бастады;

- діни-ағартушылық идеяларды көркем сөзбен насихаттауда өлең сөздің (поэзия) орны ерекше болды;

- қазақ әдебиетінде Ислам діні тарихын поэзия үлгісімен өрнектеген авторлық қисса-дастандар жазу дәстүрге айналса, өзбек әдебиетінде бұл дәстүр ғазал, хикмет, мухаммас, мусаддас, таржиғ банд және т.б үлгілерімен жазылған шығармалармен көрініс берді.

Өзбек әдебиетінде сопылық танымдағы Ихсан мәселелері кеңінен жырланғаны байқалады. Бұған орта ғасырлардан келе жатқан сопылық әдеби дәстүр мен әдеби мектептердің жоғары деңгейде дамығаны себеп болды. Самарқанд, Бұхара, Қоқан қалаларында қалыптасқан Нақышбандилік, Яссауилік жолын жалғастырған рухани мектептерде тәлім алған шәкірттер арасында шайырлық шеберлігін шариғат пен тариқатты жырлауға арнаған ақындар пайда болды.

Зерттеудің негізгі нәтижелерінің сипаттамасы. XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы тарихи процеске ерекше үлес қосқан, қазақ-өзбек халықтары арасынан шыққан көптеген ағартушы ғалымдар мен ақындар адамзатты ізгілікке бастаудағы негізгі идеяларын Орталық Азия және Қазақстан жерінде ежелден қалыптасқан «Иман», «Ислам», «Ихсан» дәстүрі негізінде таратуды мақсат еткенін ерекше атап айту қажет. Зерттеу жұмысында жоғарыдағы мақсатқа қол жеткізген қазақ ағартушы, зиялы ақындарынан әдебиетті бала санасына әсер ететін таптырмас құрал ретінде пайдалана білген Ыбырай Алтынсариннің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» еңбегі, Абайдың Ислам дінін насихаттап, кемел адам болу жайында жазып қалдырған өлеңдері мен иман мәселелерін жіті түсіндірген қара (ғаклия) сөздері, Шәкәрім қажының «Мұсылмандық шарты» еңбектері мен «Иманым» деген атпен топтастырылған өлеңдер жинағы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Қиямет ахуалы», Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) туралы «Хаятбақшы», «Миғраж» атты қисса-дастандары, Шәді Жәңгірұлының «Назым сияр шариф», «Ахуалы қиямет», «Назым фикһ кәйдани», Жүсіпбек Шайхисламұлының «Қиямет ахуалы», Ақыт Үлімжіұлының «Қиямет ахуалы» дастандарымен қатар өзбек ағартушы ақындарынан Махмудқожа Бейбудидың «Исламның қысқаша тарихы» («Мухтасари тарихи Ислом») оқулығы, Абдулла Ауланидың «Пайғамбарлар және Исламның қысқаша тарихы» («Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом») еңбегі, Абдурауф Фитраттың «Исламның қысқаша тарихы» («Мухтасар Ислом тарихи»), Ысхақхан төре Ибраттың «Назми Фикһи кайдани», Хилуатидың «Қасиетті Мәуліт» («Мавлид шариф»), Мухаммедқұл Мухаммедрасулұлы Мухайирдың «40 хадис», Сидки Хандайликидың «Тазкира-и Имам Ағзам» деп аталатын шығармалар жинағынан орын алған «Миғражнама», «Қияметнама», қиссалары, Ғиёсиддин Ғиёсидың «Шариғат айнасы» («Миръоти шаръ») шығармаларымен қатар, Әзім қожа ишанның хикметтері, Хазини төре Хоқанди, Жүсіп Сайрамыдың ғазалдары бұл кезеңдегі діни-ағартушылықты мақсат еткен әдебиеттің негізгі қайнарлары ретінде қарастырылды.

Алынған нәтижелердің ғылыми жаңалығы мен маңыздылығы. Зерттеу жұмысының негізгі жаңалықтарының бірі, XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы қазақ-өзбек халықтары әдебиеті тұтас қарастырылып, ондағы саяси-әлеуметтік, діни-мәдени бағыттарындағы ортақ сипаттар айқындалады.

Екіншісі, қазақ-өзбек халықтары басына төнген ортақ қауіп – патшалық Ресейдің отарлау саясаты болғаны белгілі. Зерттеу жұмысы бұған дейін қазақ-өзбек әдебиетінде тұтас қарастырылмаған әдебиеттегі империализмге қарсы күрес тақырыбын қарастырады.

Үшіншісі, қазақ-өзбек халықтары империалистік саясатқа қарсы ұстанған бірден-бір рухани қару – Ислам діні болғаны белгілі. Міне, осы рухани қарудың бір тетігі ислами әдебиет ретінде бұл халықтардың қалыптасуында ерекше рөл атқарды. XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы бауырлас халықтар әдебиетіне ерекше әсер еткен ислами шығармалардың поэтикасы жүйелі түрде талданды.

Төртіншісі, бүгінге дейін қарастырылған диссертациялық жұмыстарда ислами-ағартушылықты мақсат еткен шығармалар жеке ақындар шығармашылығы аясында талданса, бұл зерттеу жұмысында қазақ-өзбек ақындарындағы діни шығармалардың идея-тақырыптық және жанрлық сипаты тұтастай зерделенді.

Бесіншісі, ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басындағы қазақ-өзбек халықтары әдебиетіндегі діни-ағартушылық идеялардың көркем бейнеленуі салыстыру, жинақтау, сұрыптау, жүйелеу, тұжырымдау әдістері арқылы жүйеленіп, ақындар басты назарда ұстаған «Иман», «Ислам», «Ихсан» идеяларының көркем бейнеленуі алғаш рет кең көлемде қарастырылды.

Көркем әдеби шығармалардағы иман шарттарының бейнеленуі, соның ішінде «Таухид» мәселесі, «Пайғамбарлардың көркем әдебиеттегі бейнесі», «Қиямет қайым мәселелерінің көркем әдебиеттегі көріністері», сонымен қатар «Шариғат шарттарының жырлану ерекшелігі» мен «Ихсан» мәселелерінің көркем бейнеленуі зерттеу жұмысының негізгі жаңалығы деуге болады. Аталған тақырыптардың зерттеліп отырған кезең әдебиетінде түркітану тұрғысынан тұтас қарастырылуы да зерттеу жұмысының негізгі ғылыми жаңалығы дей аламыз.

Зерттеу жұмысының ғылымның даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі. Зерттеу жұмысы «Мәңгілік Ел» бағдарламасының ғылыми негіздеріне (ХХІ ғасыр білімі, гуманитарлық ғылымдар саласындағы іргелі және қолданбалы зерттеулер) сәйкес әзірленді.

Докторанттың әр басылымды дайындауға қосқан үлесі. Зерттеу жұмысының негізгі тұжырымдары мен ғылыми теориялық және практикалық нәтижелері бойынша ғылыми-тәжірибелік конференцияларда 15 мақала жарияланды.

Соның ішінде, ҚР БҒМ Білім және Ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда (ККСОН) 3 мақала жарық көрді:

1. Таджиев Х., Мырзахметұлы М. Ұлы дала жәдігерлері – «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығының түркі әдеби мұрасын насихаттаудағы орны мен маңызы. // Қаз ҰУХабаршысы, №2 (89) 2019. – 131-140 б.б.

2. Таджиев Х., Қыдыр Т., Сайфуллаев М. Шәді Жәңгірұлының әдеби мұрасы және оның «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығында жариялануы. // Абай атындағы Қаз ҰПУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары сериясы, №1 (71) 2020. 396-402 б.б.

3. Таджиев Х., Қортабаева Г. Нұралы Нысанбайұлының әдеби мұрасы және «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығында жариялануы. // Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы, Филология сериясы №2 (131) 2020. 67-70 б.б.

Сондай-ақ, халықаралық Scopus деректер қорында индекстелген «Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli» ғылыми зерттеу журналында 1 мақала жарияланды:

Tadzhiev Kh., Khasanov N., Qydyr T. «19.yüzyıl ve 20.yüzyıl'ın başında Türkistan dinî-maarifi edebiyatında Ahmed Yesevî izleri». // Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma dergisi. 96 (2020). 319-344 s. s.

<https://hbvdergisi.hacibayram.edu.tr/index.php/TKHBVD/issue/view/108>

